

“Na Belehrad!!!”

Vojna Severnoatlantske zveze proti srbsko-črnogorski Jugoslaviji je aktualizirala bojni krik glavnega junaka znanega Haškovega romana o dobrem vojaku Švejku. Švejk je namreč, sedeč na invalidnem vozičku, kričal “Na Beograd!!!”, medtem ko ga je njegova gospodinja porivala pred vojno komisijo, ki naj bi ga poslala na bojišča prve svetovne vojne.

Epizoda sama je nedavno postala šala, s katero moramo okarakterizirati odnos Prage do akcij zveze Nato na Balkanu. Seveda, v samem Haškovem romanu Švejk smeši tiste domoljube, ki se pač ne sprašujejo ne o vzrokih ne o posledicah vojne, niso v njej zmožni igrati dostojne vloge, temveč se z močjo sponzoriranega zabitega navdušenja zgrinjajo pod praporjem. Toda, ko so na Češkem privrženci intervencije krivili vladne predstavnike, češ da se gredo “švejkarstva”, so pozabili, kaj je bil sploh predmet posmeha.

Med samimi prebivalci Češke republike je bilo več nasprotnikov vojne kot samih privržencev. Med drugimi članicami zveze Nato, razen Grčije, pa je bil to bolj ali manj edinstven primer.¹ Mnenja o bombardiraju so razdelila češko politično in tudi medijsko sceno, in sicer na levo ter desno shemo.

Državna televizija je na začetku predvajala vzlete bombnikov, potem pa albanske begunce, toda postopno je začela prinašati vedno več informacij o žrtvah napada v Srbiji. Bulvarske novice privatne televizije Nova so jo prehiteli v poplavi slik nasilja, ki jih je seveda spremljala minimalna pojasnitev vzročnosti. Novice češkega radia Radiožurnal so se razvijale podobno kot na državni televiziji, medtem ko je postaja Češki rozhlas 6 – Radio Svobodna Evropa pokorno tolkla po bobnu.

¹ Na osnovi podatkov agencije Sofres – Factum se je število nasprotnikov bombardiranja 25. marca gibalo okoli 48,4%. Po enem tednu pa se je zmanjšalo na 45%. Nasprotno pa se je v isti dobi privržencev povečalo s 35,7 na 42,1%. Delež oseb strinjajočih se z napadom je prekoračil število nasprotnikov, toda šele po končanih bombnih napadih .

Dnevnik Lidove noviny, ki je tradicionalno blizu vplivni skupini predsednika Havla, in najbolj brani liberalni časopis Mlada fronta Dnes sta večinoma prinašala novice, ki so bile naklonjene zvezi Nato. Medtem je bil časopis Pravo, ki je blizu vladajoči socialdemokratski stranki, bolj objektivni v novicah, v komentarjih pa je zelo kritično nastopal do Nata.

Toda, ta podoba ni povsem istovetna z resničnim mnenjem članov in volilcev posameznih političnih strank. Tako so med nasprotnike vojne sodili tudi prepričani branitelji človeških pravic, denimo nekdanji češkoslovaški zunanji minister Dienstbier kakor tudi češki skinhedi. Slednji so v Albancih videli podobo čeških Romov.

V poklicni politiki, so vodilni socialdemokrati zaradi odgovornosti vlade države članice Nata vojno podprli in jo le previdno kritizirali, medtem ko je večina stranke intervenciji nasprotovala. Premier Zeman je v nenaklonjeni reakciji na izjave predsednika Havla govoril o triglodytech s sovraštvom v očeh. Vodstvo največje opozicijske stranke, desno usmerjene Občanske demokratske stranke nekdanjega premierja Klause, se ni dogovorilo o enotnem stališču, čeprav je večina članov ODS soglašala z bombardiranjem. Sam predsednik pa je razglasil, da je za eksodus Albancev s Kosova odgovorna predvsem zveza Nato, ki je z akcijami pripomogla k množičnemu zapuščanju pokrajine. Prav glede na razcepe v strankah kot so Socialdemokrati in ODS, se zdi, da je bil najkonsistentnejši odnos do intervencije tisti, ki so ga artikulirali predsednik republike Vaclav Havel in njemu naklonjena koalicija štirih manjših desničarskih strank. Vsi ti so brez pripomb podprli operacije zaveze Nato. Od njih smo lahko tudi slišali, da gre v vojni za uveljavljanje vrednot humanizma in za dokazovanje češke pripadnosti Zahodu. Tukaj je bilo tipično istovetenje lojalnosti z zavezniki, abstraktne humanistične argumentacije in vojaških aktivnosti humanitarnega ozira. Zato se prav v njihovem diskurzu pojavijo izrazi, ki bi jim George Orwell rekel "novorek" in katerih najbolj eklatanten primer je sintagma "etična vojna".

Toda predsednik Havel, ki je v disidentskem obdobju podpiral češki Mirovni klub Johna Lennona, napisal cel kup pacifističnih člankov in si po nastopu funkcije prizadeval za ustavitev izvoza češkoslovaškega orožja, je s podporo Natu popolnoma negiral pretekla stališča. V finalu – tipično je tudi, da je zunanje ministrstvo molčalo o tem – pa je obiskal Kosovo in sicer brez predhodne konzultacije z Beogradom. S tem je povzročil diplomatski incident, po drugi strani pa razkril tudi faktični izid vojne: izgubo srbske kontrole nad Kosovom, ki pa je de iure še vedno del ZRJ. Sicer je res, da Srbi niso bili popolnoma poraženi in da so podpisali kompromisni sporazum, toda med realizacijo so bili zavoljo diplomatskega prizadevanja Zahoda šahirani. Če bi torej Havla obravnavali kot predstavnika zahodnih vrednot, bi ključno mesto med njimi morala zavzeti prav neizpolnitev sprejetih jamstev. Za bodočnost, pa

tovrstno obnašanje ni pretirano spodbudno.

Zaplete v zvezi z intervencijo je najbolj enostavno rešila Komunistična stranka Češke in Moravske. Obnovila je pač stara, zasmrajena gesla o ameriškem imperializmu in se z njimi znova podala v boj. Sedaj je videti, da je s tovrstno strategijo KSČM na svojo stran pridobila nekaj odstotkov čeških volilcev.

Posebno poglavje je humanitarna aktivnost civilne družbe. Kolikor gre za prohavlvske politike, jim je treba priznati, da so z moralnim nabojem nastopov posredno sodelovali pri propagandni mobilizaciji za pomoč beguncem. Namreč, četudi Češka republika ekonomsko ne stoji najboljše, je bilo zbrano milijon čeških kron. Najprej so bila ta sredstva namenjena izključno v prid kosovskih Albancev. Šele kasneje so se pojavile zbiralne akcije, ki so bile bolj izrazito predstavljene kot pobude, ki naj bi pomagale tudi srbskim civilistom. Tako je tudi prišlo do organiziranja počitniškega tabora za srbske otroke, ki so prihajali iz najbolj bombardiranih območij.

Glede na vse povedano lahko povzamemo, da sta imeli razmeroma največji medijski odziv stališči skupine, ki se zbirata okoli predsednika Havla in vlade. V prvem primeru je šlo za nekritično pronatovsko orientacijo, v drugem pa za orientacijo, ki je bila verbalno naklonjena zvezi, a je v resnici precej zapletena.

Kateri faktorji so vplivali na to? Kmalu po začetku bombnih naletov je uradna Praga v javnost oddala nenavaden signal: razglasila je, da je bila odločitev o bombnih napadih sprejeta še pred vstopom Češke republike v Nato, prav zato vlada nanje ni imela vpliva. Toda, takoj zatem so se na glave vladnih predstavnikov vsule kritike, češ da je bila ta izjava posledica pritiska javnega mnenja, samo "opravičevanje" vlade pa je korak priključevanja države k Vzhodu.

Toda, tako kritizirana previdnost češke vlade ni bila posledica ne pretiranega upoštevanja demoskopskih raziskav ne negovanja nekakšnih nadstandardnih odnosov z Rusijo, takšnih, kakršne je imela naprimer Slovaška pod Mečiarjevo vladavino. Fizikalno rečeno, je vse odvisno od sistema: če so njegov center ZDA, potem imamo lahko obisk češkega premieja Zemana v Moskvi prav takrat, ko so v Washingtonu potekala slavja ob obletnici Nata, kakor tudi grško-češko diplomatsko inciativo za rusofilijo. Ča pa seveda v center umestimo raven odnosov z Rusijo pred izbruhom konflikta, potem lahko vidimo, da se ne Zeman ne zunanji minister Kavan nista "ponujala" Rusom. Nasprotno, skušala sta le stabilizirati odnose med obema državama, ki so se sicer slabšali.

Nekateri češki politiki in novinarji seveda smatrajo blažitev ekstremnih odnosov ameriške in britanske administracije kot izdajo zahodne orientacije nasploh. Toda, zagotovo nimajo pojma o sodobni geopolitični situaciji v Evropi in o diplomatskih nalogah, ki jih ta zadaja. To tudi pomeni, da ne delajo razlik med ameriškimi nacionalnim interesom ter interesi posameznih evropskih držav. Ali pa imajo – po vzoru nekaterih Američanov – pač Evropo za ameriški protektorat.

Združene države si lahko dovolijo konfrontacijo z Rusijo, ki bi morebiti vodila tudi k delni obnovi sovjetskega imperija na ozemljih na katerih se jim Zahod ne more postaviti po robu. Konkretnije: če bi se Rusi znova odločili zavzeti nekatere dele srednje Azije, pribaltik, zlasti pa Ukrajino, zahodne države trenutno ne bi mogle igrati pretirano izrazite vloge pri obrambi teh ozemelj. Tovrstni razvoj dogodkov ne bi zelo škodil ZDA, toda za evropske članice Nata bi pa pomenil neposredno vojaško ogrožanje vzhodnih sfer zveze, zlasti Madžarske, katere obramba bi bila vojaško nesmiselna v primeru nečlanstva Slovaške v Natu. Če pri vsem tem v zakup vzamemo dejstvo, da bi tak razvoj izrazil omejil tržno izmenjavo in priliv investicij v predelih potencialno ogroženih ozemelj ali držav, potem lahko tudi zaključimo, da je malo verjetno, da si Evropa želi podobnega zaostrenega odnosa z Rusijo, kot bi si ga lahko privoščile ZDA.

Tveganja, ki izhajajo iz tovrstnega odnosa so jasna, zlasti za male srednjeevropske države. Te imajo svoje iskušnje s polarizacijo kontinenta, polarizacijo, ki je v preteklosti vodila k izgubam njihove samostojnosti. Država kot je Češka republika lahko obstane samo takrat, ko odnosi med močnimi sosedi na zahodu in vzhodu potekajo v duhu sodelovanja in če Češka država pri tem igra aktivno vlogo. Takoj, ko gre razvoj v nasprotno smer, pa se prejkoslej eden od sosedov poskusi v neposrednem nadzoru obnašanja malih držav v omenjenem področju. In to je začetek konca njihove samostojnosti.

Odkrito rečeno, do takšnih premikov oziroma procesov je že prišlo, toda češka vlada se je najprej sama spoprijela z nalogo pomiritve Rusov, njej po so kmalu sledili še Francija in kasneje seveda tudi Nemčija. Res je, da pri tem ni šlo za nikakršno častno dejanje, toda častna dejanja tudi niso vedno najboljša rešitev.

Če zgornji poskusi pomiritve predstavljajo eno, potem pa drugo linijo kritike češke zunanje politike med intervencijo predstavlja selektivno uveljavljanje moralizma prav tiste vrste, na katerega se je tudi navezovala vojna propaganda zveze Nato. V tej optiki so bili Srbi predstavljeni kot novo utelešenje nacistov, kosovski Albanci pa so se znašli v vlogi Židov, ki se jih lovi in pobija brez razloga. Ali pa, rečeno v zahodni terminologiji: Srbi so bad guys in Albanci so good guys. Iz tega pa zelo enostavno izpeljemo zaključek, da kdor kritizira narkomafijaške in teroristične aktivnosti OVK in se spotika nad trpljenjem srbskih civilistov, no, ta je pa baraba.

Seveda pa zagovornik tovrstne perspektive nikoli ne vzame v zakup trditve, da gre na Kosovu predvsem za spopad dveh nacionalizmov: srbskega na črti zgodovinskega padca in prav zato vsaj do neke mere sposobnega samoomejovanja ter velikoalbanskega, ki je v vzponu s psevdobarokno eksaltiranostjo volje in nerealnimi ambicijami. Tovrstni zagovornik tudi zavrača kakršnekoli namige o zverinstvu Albancev. Ta namreč pomeni nedopustno relativizacijo njegovega absolutnega merila. Prav tako odklanja razlikovanje med

albanskimi žrtvami in albanskimi zločinci, kakor tudi ne razlikuje med srbskimi žrtvami in srbskimi zločinci. Kosovske Albance vidi kot kolektivno žrtev in Srbe kot kolektivne krivce za zločine, ki so jih sicer izvrševali oborožene formacije enih in drugih.

Navedeni pristop je nepravilčen, pa tudi kratkoviden. Nepravilčen je zato, ker obe strani ne meri z enakim merilom. Srbi so to dobro vedeli in ta napaka Zahoda je v odločilnih trenutkih neverjetno okrepila samega Miloševića. Kratkoviden pa je, ker se nihče ne vpraša, ali ne preganjajo vruga s hudičem. Mar ne bosta z odprtjem vrat za nastanek velike Albanije, Balkan in celo sam Nato v osnovi huje destabilizirana, kot bi pa to mogel kdajkoli doseči Milošević sam? Neprikrito vojaško sodelovanje Albanije s Turčijo in postavljanje OVK kot dominantne sile v Kosovu sodi k glavnim vzrokom, zaradi katerih je Grčija nedavno poskušala zakoliti trostransko spojitve z Iranom in Armenijo, ki bi dopolnila že obstoječe sodelovanje s Sirijo. Vojaški kontakti med Turčijo in Izraelom, ki so sicer res že starejšega datuma, tvorijo zadnji člen v tej verigi. V njej se združujejo balkanska, kavkaška ter bližnjevzhodna konfliktna žarišča. K vsemu temu pa je treba še dodati intervencijo kot izhodišče za dejanski začetek rusko-kitajskega sodelovanja, sodelovanja, ki je naperjeno proti ZDA. Ob vsem tem se zastavlja nekaj vprašanj. Je bilo tega sploh treba? Mar se ne bi bilo bolje osredotočiti na pomoč beguncem in temeljitejšo diplomatsko izolacijo Miloševića? Če vojaške akcije niso bile odločilne pri izidu Kosovske krize, zakaj so bile potem sploh potrebne? Ali se ne bi našla podobna "preobratna" diplomatska iniciativa, ki bi pokrajino de facto odstranila iz Jugoslavije in to še pred pogajanjem v Rambouilletu? Ker so takšna vprašanja v prohavllovskih krogih tabu, tu ne najde razumevanja niti previdna zunanja politika češke vlade.

Od vprašanj reakcij čeških političnih formacij na intervencijo in o njihovi vpetosti v razne geo-strateške faktorje, pa sedaj velja pozornost obrniti na samo civilno družbo. Nekaj je bilo omenjeno že zgoraj, a na tem mestu velja nameniti posebno pozornost stališčem raznih čeških ekoloških organizacij. Pa to ne le zaradi same ekološke škode povzročene z bombardiranjem, temveč predvsem zaradi določenih smernic razvoja mednarodne družbe, smernic, ki jih razkriva prav intervencija. Oziroma, kot bom še pokazal – vojna v Kosovu je svet po koncu hladne vojne spet pomaknila za korak bližje k oboroževalni tekmi. Prav ta tekma pa ustvarja lažno predstavo o varnosti. Namreč, podatki Rdečega križa razkrivajo, da je leta 1998 v naravnih katastrofah, ki so večinoma posledice globalne otoplitve, umrlo več ljudi, kot pa v vseh vojnih konfliktih. V taki situaciji nas prepričujejo, da za našo varnost najbolje poskrbi Nato. In kaj na to porečejo eko aktivisti?

Enako kot na strankarsko-političnem bojišču je tudi na ekološki sceni intervencija spodbudila veliko turbulenco. Enoglasno nasprotovanje bombardiranju je, v izjavi za javnost, objavila le češka

² O vseh tovrstnih aspektih obširno piše le Keller.

izpostava organizacije Greenpeace. Še eden edinstveni poizkus odpreti javno diskusijo pa je bilo mogoče zaslediti v precej reprezentativnem mesečniku Sedmá generace, ki ga izdaja organizacija Hnutí Duha. Na tem mestu sta se srečala pacifizem Marte Misikove in podpora vojne predsednika same organizacije Jakuba Potočkega.

Misiková izhaja iz osebnih izkušenj z etničnimi konflikti na Hrvaškem, v Češki republiki in na Slovaškem. Trdi, da se nacionalizma še nikoli ni dalo odstraniti z bombardiranjem. Prav zato ga je treba premagati z vsakodnevnim delom z ljudmi skupnosti. Nasproti temu pa je Patočka podal varianto havlovskega selektivno moralizirajočega pristopa, ki je dopolnjen z nekoliko kritičnimi momenti. Rezultat njegovega diskurza bi najbolje razumeli po psevdopravniški "teoriji precedentov". Tako bo menda Zahod v podobnih primerih, kot je Kosovo, v prihodnje prisiljen stopiti na stran slabotnih in zatiranih. Potem sicer res pride do tega, da glede na konstelacijo velesil ni možno posegati povsem in povsod, a kljub temu je treba narediti vsaj tisto, kar je možno. Enotno merilo za vse bi povzročilo svetovno vojno. In civilne žrtve? Včasih moramo biti kruti prav zato, da bi preprečili še večje okrutnosti.

Bralce preseneča predvsem odstotnost kakršnekoli omembe ekoloških posledic vojne. Poleg tega pa so se – v nasprotju z uradnim Greenpeaceom – Potočkova privatna mnenja pojavljala v tisku ter na državnih televiziji. In tako si je lahko bežni konzument mislil, da ekologi smatrajo bombardiranje kot pridobitev za življenjsko okolje. Nič čudnega torej, da je ugledni češki sociolog Jan Keller prekinil dolgoletno sodelovanje z ekološkim gibanjem in ga podvrgetl trdi kritiki zaradi pasivnosti in podpore vojni:

"Ni mogoče obsojati ekološko pustošenje in istočasno odobravati vojaške napade, ki uničujejo naravo ... Vse to se dogaja v dobi, ko bodo ekološki problemi le pridobivali na pomembnosti. Nedvomno je tudi, da bo v bližnji prihodnosti 80% delež ekoloških grozot, ki so posledice prizadevanj razvitih dežel, držav članic Nata, članic kluba varovalcev naše civilizacije, narasel."

Sodbe o vplivu vojne na naravo so se med intervencijo pojavljale le redko, govorile pa so le o neposrednih posledicah bombardiranja – toksični okuženosti, plinskih in drugih kemičnih nezgodah, radioaktivni okuženosti zavoljo uranove municije ameriških letal A-10, migraciji kosovske favne v Makedonijo in podobno.² Malo, skoraj nič, pa se še ni pisalo o spremembah v mednarodnem obsegu in možnem varovanju narave nasploh .

Vizija sveta, rojene iz hladne vojne, po kateri je prišel na oblast predsednik ZDA Bush, je vendar računala s takšno novo svetovno ureditvijo, ki naj bi bila stabilizirana večinoma z ekonomskimi faktorji – s trgov in z mednarodnimi finančnimi institucijami. Predvidevalo se je, da nekatere periferne države z ekstremnimi režimi ne bodo pristopile k taki mednarodni ureditvi. Takšne iracionalne dežele bi

pač umirjali z operacijami ZN pod vodstvom ZDA. Prototip tovrstne akcije je bila zalivska vojna.

Toda dogodka, kot sta azijska ruska finančna kriza, sta omajala zaupanje prebivalstva prizadetih dežel v neomejeno koristnost prostega trga, Svetovne banke in Mednarodnega denarnega fonda. Mnogi so začeli razmišljati, kako z drugimi sredstvi zagotoviti vpliv svoje dežele na trgovinske partnerje. Oživila je ideja protekcionizma in za njo je hitela na svetlo tudi sveta ideja nacionalnega interesa, obranjenega z mečem. Lahko celo rečemo, da je prišla na svet predčasno, in to po zunanji zaslugi ob mraku 24. marca 1999.

Namreč, vojna, ki se je končala, čeprav s tem ni bilo konec pobijanja, je takoj pokazala trgovsko manj uspešnim državam nekaj stvari. Prvič, da ni politične volje za zaščito ustanovne listine ZN. Drugič, da igra ideja suverene države sedaj povsem podrejeno vlogo in tretjič, da mednarodni dogovori niso vredni niti cene papirja, na katerem so napisani.

Mirne duše lahko zapišemo, da nista bili ne Rusija ne Kitajska tisti, ki sta posegli po meču. Nato je prvi, brez oziranja na mnenje obeh velesil, začel v mednarodnih odnosih uporabljati novo kodo – nič več finančnega orodja in trgovinskih sankcij, temveč orožje. Yuppiji casinskega kapitalizma so oblekli uniforme in novi svetovni red je bil definitivno zlomljen. S tem se je začelo še eno kolo oboroževalne tekme, katerega center je Leviathan Nato, sledi pa mu Behemoth Rusije in Kitajske. In ta tekma bo še dolgo določevala prioritete svetovne politike. Nemara se bo kdo čez nekaj desetletij spomnil, da je na koncu 20. stoletja človeštvo le imelo možnost ustaviti klimatske spremembe, okuženost življenjskega prostora, zapravljanje neobnovljivih virov. Toda danes je na prvem mestu vojska. Kaj torej z njo? Uravnavajmo gladino morja s tanki? Ustavimo padanje dežja na minskih poljih? Naj izsušeno zemljo sejemo s črepinjami kasetnih bomb? Bomo z raketami obstreljevali ozonsko luknjo?

Dandanes si tovrstnih vprašanj nihče ne zastavlja. Toda, kakorkoli, edino tako gre pojasniti absurdnost pojma varnost, s katerim se želi svet postavljati po robu rizikom varnosti, ki jih je sam povzročil.

Zavoljo tega in namesto da bi v koncu vojne na Balkanu videli zmago zahodnih vrednot, bi morali v tem prej videti njihov debakl. Izčrpanje razvojnih možnosti klasične države blaginje je z vidika nacionalne strategije mogoče reševati bodisi z zmanjševanjem realnega dobička večine prebivalstva bodisi z zviševanjem števila dolgotrajno brezposelnih. Ekološkega rizika globalne narave Zahod prav tako ne zna rešiti. Če so stari socialisti žigosano dramo doigrali in mladi po zmagovalnem showu ne znajo veliko pokazati, kam se je potem izgubil *raison d'être* demokratične države?

Zagotovo smo vstopili v obdobje, v katerem se zahodne države spet legitimirajo predvsem s svojo varovalno funkcijo in šele potem s trgov – zato, ker drugače ne zmorejo. V odzadju kosovske vojne je

tudi kriza identitete zahodnih institucij in iskanje novih možnosti njihove legitimizacije. Nepremišljen korak vojnih načrtovalcev v Bruslju nas tudi mogoče pelje do slepe ulice slabega pojmovanja varnosti, pri kateri zaradi naprežanj po vojaški premoči ne bo časa za reševanje globalnih problemov, ki ogrožajo vse brez izjeme. Zahodna stremjenja po moralnem utemeljevanju lastne moči z etničnim konfliktom na Balkanu so kontra-produktivna z vidika dolgoročnosti: že samo glede na usodo zavzetega ozemlja, o prej omenjenih nepremišljenih posledicah globalnega karakterja pa sploh ne govorijo.

V češkem okolju se vsaj o zunanjepolitični problematiki piše dovolj, toda zelo malo je prave debate. In če se že odvija, potem prevlada tradicija iskanja nekakšne magične formule, ki bo zagotovila češko nacionalno eksistenco do konca zgodovine. Išče se močni zaveznik, ki mu bi bili lojalni in k čigar vrednotam bi se priglasili, on nas bi pa varoval. Tisti, ki se nočejo ali pa ne morejo dovolj prilagoditi in sprejeti tujega mnenja za svojega, reagirajo različno. Veliko čeških okoljevarstvenikov ni niti protestiralo proti vojni niti je ni podprlo, toda sedaj pomagajo potrebnim. Propagande imajo že "poln kufr", čeprav so po izkušnjah s komunističnim režimom že imuni. Ne razumejo mnogih stvari, toda v nasprotju s povprečnim Američanom razpolagajo s trdnim prepričanjem, da stvari niso tako enostavne, kot so prikazane po televiziji.

Prevedla Tina Judnič

LITERATURA:

KELLER, J. (1999): "Muže byt násilí udržítelne", Salon – literara priloha denika Pravo, 17.6. 1999, Praga.

MISIKOVA, M. (1999): "Valka není mir", Sedma generace: spločensko – ekologycky mesičnik, št.4, Praga.

PATOČKA, J. (1999): "Meze pacifismu", Sedma generace: spločensko – ekologycky mesičnik, št.4, Praga.